

Бойка Донеvsка

БЪЛГАРСКИЯТ ПЕРИОД В ТВОРЧЕСТВОТО НА БОРИС ШАЦ (1895–1906)

Boyka Donevska

THE BULGARIAN PERIOD IN THE CREATIVE WORK OF BORIS SCHATZ (1895–1906)

Abstract: New idea bearers during the first two decades after the Liberation became foreign artists among whom are standing out the names of Ivan Mrkvička, Yaroslav Veshin and Boris Schatz – who binded a decade of his life with Bulgaria. And this life is filled with difficulties, unexpected twists and noble ambitions.

The remarkable personality of Boris Schatz as a talented sculptor, organizer and pedagogue stands out in the context of the artistic life of his time, where no major cultural event occurs without his energetic interference. It is his efforts to promote modeling as one of the most important disciplines of the artistic education that leads to the creation of the *Sculpture* specialty at the National Academy of Art. When Schatz dies in 1932, the Bulgarian art has already passed a long way of development, of change of ideas and conflicts between trends and generations. The academism of the “realistic school”, which has earned the artist’s partiality, has long ago been rejected, but his personality remains among the most prominent representatives of the new Bulgarian sculpture.

Keywords: *Ivan Mrkvička, Yaroslav Veshin and Boris Schatz, Sculpture, art, artistic education, educational models, National Academy of Art, new Bulgarian sculpture.*

Формирането на светската култура непосредствено след Освобождението на България от турската власт (1878) протича в динамична социална и обществена среда, чиято специфика пряко рефлектира върху организацията и проявите на художествения живот. В този момент страната вече има нов политически ред, формира се нов градски бит и, разбира се, нова културна стратегия. Чисто психологически българското общество е готово да осъществи нелекия преход между две епохи – късновенъзрожденската и тази на Новото време. Стремехът към възстановяване на българската националност и държава се съпътства от нетърпение да се изравним колкото се може по-бързо с Европа, да придобием европейско самочувствие и култура. В този смисъл преходът към светско изкуство и професионално художествено образование от европейски тип се възприема като първостепенна и най-важна задача. Европеизирането обаче не се оказва еднозначен и лесен процес. По това време изкуството се насочва от културната политика на държавата, а това не създава условия за развитие на експеримента.

Носители на новите идеи през първите две десетилетия след Освобождението стават художниците чужденци, сред които се открояват имената на Ото Хорейши, Иван Мърквичка, Ярослав Вешин, Естир Слепян и Борис Шац, който свързва едно десетилетие от живота си с България. А неговият живот е изпълнен с трудности, неочаквани обрати и благородни амбиции. Естествено е изследователският интерес да се фокусира към връзката между житейския и творческия път на Шац и мястото на „българския“ период в личностното му развитие. Всяко проучване в подобна посока обаче бързо

констатира, че макар името и делото на художника да се радват на широка популярност у нас, сведенията за неговия живот са непълни, а анализът на творческите му постижения – противоречив¹.

В биографията на Борис Шац (1867–1932) има няколко обстоятелства, които оказват силно формиращо влияние върху неговото творчество. Роден е във Варно в Литва през 1867 г. в семейството на набожни родители. Скоро склонността към изкуството го насочва към Вилнюското рисуващо училище. Въпреки трудностите при усвояване на руския език Шац определено иска да стане художник от европейски тип. Така се оформят двете лидиращи линии на влияние от страна на еврейската традиция и на руската култура, трайно свързани в неговото съзнание. Около 1887–1888 г. започва да посещава курс по изящни изкуства във Варшава, а през 1889 заминава за Париж, където постъпва в Академията по изящни изкуства в класа по живопис на проф. Кормон. В Париж се сблъсква и мечтата му да учи скулптура при своя сънародник Марк Антоколски, а по-късно да стане и негов помощник². Антоколски (Мордехай Матвеевич) е първият скулптор от еврейски произход, който придобива световна известност. Неговият пример представлява изключително явление в интелектуалния живот на евреите и има историческо значение за развитието на скулптурата от това време. Като семит деист Антоколски

Б. Шац, фотография

изразява в творбите си преди всичко своите философски идеи за тържеството на духа и разума над силата и материализма. Присъствието на Борис Шац в този елитарен за времето си културен кръг от писатели, художници, артисти и критици между 1890–1894 г. има важни проекции за бъдещото му развитие. От своите учители той възприема интереса към реалистично третираната тема и жанровия сюжет, както и много от възгледите им за националния характер на изкуството.

През 1895 г. Шац пристига в България по покана на княз Фердинанд, който вижда негови творби в Париж. Почти веднага се присъединява към обществото на известните художници и общественици Иван Мърквичка, Антон Митов, Константин Величков и д-р Иван Шишманов, които инициират идеята за създаване на висше учебно заведение по изкуствата в България. През 1896 г., когато Държавното рисуващо училище (днес НХА) отваря врати, първият учителски съвет се състои от трима преподаватели: Ив. Мърквичка – директор и преподавател по живопис, А. Митов – преподавател по история на изкуството и перспектива, и Б. Шац – по моделиране³. Този състав, шеговито наречен от съвременниците „светата троица“, е имал решаващо значение за художествения живот през периода – той е определял посоките на образованието и е представлявал възпитаниците на училището във всички комисии, съвети, конкурси и журита за световни изложби.

Всъщност присъствието на Шац в академичната история се вмества в сравнително краткия период от 1.10.1896–1.04.1900 година, когато той преподава моделиране. Именно това обаче е периодът, когато се създава академичната стратегия. Шац се оказва достатъчно подготвен за мисията, която

¹ Вж. **Иванова, Слава**. Първите в новата българска скулптура – Борис Шац, Жеко Спиридонов и Марин Василев: Каталог. С., НХГ, 2007; **Маринска, Ружа**. Борис Шац: Ателие – колекция Светлин Русев: Лектория по българско изкуство, С., 2014; **Zalmona, Yigar**. Boris Schatz: The Father of Israeli Art. Jerusalem: The Israel Museum; **Бошев, Николай**. Катедра „Скулптура“ на НХА между традиция и бъдеще. Редове от биографията на катедрата. С., НХА, 2011; **Гезенко, Ваня**. Борис Шатц. Писма от България. // *La Estreya*, бр. 5, 2001; **Гезенко, Ваня**. Борис Шатц вае Левски като апостол и мъченик. // „24 часа“, 04.04.2012; **Кънчев-Иванов, Иван**. Борис Шатц – първият в новата българска скулптура от керамика. // *Проблеми на приложните и изящните изкуства*. Докторантски конференции. Сборник доклади 2009, НХА, С., 2012; **Бояджиева, Д.** Скулпторът Борис Шатц. // *Изкуство*, 1955, № 3 и др.

² **Маринска, Ружа**. Борис Шац: Ателие – колекция Светлин Русев: Лектория по българско изкуство. С., 2014; **Zalmona, Yigar**. Boris Schatz: The Father of Israeli Art. Jerusalem: The Israel Museum; **Гезенко, Ваня**. Борис Шатц. Писма от България. // *La Estreya*, бр. 5, 2001.

³ **Божков, Ат**. Българската художествена академия. С., 1962, 18; Националната художествена академия 1896–2016. С., 2016.

Първият учителски съвет на ДРУ: Антон Митов, Борис Шац и Иван Мърквичка

Първият преподавателски състав на ДРУ

поема – да въведе академичното обучение от европейски тип в областта на скулптурата. Той създава първите оригинални програми, по които се преподава дълго време в училището. Още преди неговото откриване, Шац е водил моделиране в своята подготвителна школа и в училището на Естир Слепян⁴.

⁴ Вж. **Михалчева, И.** Студия за художничката Естир Слепян. // *Известия на Института за изобразителни изкуства*. Книга втора. С.: БАН, 1958, 163–186.

Макар да са класически по своя характер, тези програми създават условията за високо ниво на съвременното обучение.

9

Учителски персонал.

Въ началото на учебната година се назначиха за I степ. учител при Рисувалното училище командирований прѣз мин. учеб. година учител отъ Соф. мжж. гимназия г. Антонъ Митовъ и за извънрѣдни прѣподаватели Я. Вѣшинъ, учител при Соф. гимназия и г. Шоурекъ, професоръ при Висшето училище.

Учителският персонал се е състоялъ отъ показанитѣ въ слѣдующата таблица г. г. прѣподаватели:

№ по редъ	Име и прѣзвие на учителя	Година на учителството	Гдѣ е билъ послѣдната година	Въ каква е степенъ и отъ кога е въ тая степенъ	Какъ прѣмети прѣподава	Колко часа прѣподава едмѣнно	Мѣсто-рождение	Възраст	Коемо учебни членове е билъ въ отпускъ
1	Ив. Мърквичка	18	Директоръ	Дирек. отъ 1896/7	Рисуване и коректура II к.	*)	Австрия	43	—
2	Ант. Митовъ	12	Прѣком. отъ Соф. м. гимназия	1-ст. уѣ. отъ 1897/8	Перспектива и История	9	Ст.-Загора	36	—
3	Б. Шатцъ	2	Извънр. Изв. прѣп.	Извънр. отъ 1886/7	Моделирање	12	Руссия	32	—
4	Я. Вѣшинъ	1	—	1-ст. уѣ. отъ 1897/8	Рисуване	*)	Австрия	35	—
5	Шоурекъ	18	Всп. уѣ. извънр.	Извънр. отъ 1898	Конструктивна перспек.	2	Австрия	42	—
6	Д-ръ Сарафовъ	2	прѣп. при Рисув. уч.	Извънр. отъ 1896/7	Анатомия	2	Македония	28	—

Отъ горѣименуванитѣ прѣподаватели се състои и учителският съвѣтъ подѣ прѣдсѣдателството на директора на училището г. Ив. В. Мърквичка.

Вмѣсто бившия секретаръ-надзирателъ г. Добревъ, който си даде оставката биде назначенъ отъ 18 Септемврий 1898 г. Георги Ангеловъ.

Прѣзъ годината се доставиха модели и пособия по живописание на стойность 2871 лева, по история на изкуството на стойността 802 л., по скулптура на стойността 659 л. и по анатомия на стойность 50 лева. Но все пакъ всичко това почти още е нищо, сравнително съ нуждата на училището въ това отношение. Така че остава още много да се направи, за да

*) Корегирани студентски работи по рисуване.

Отчет на ДРУ. Списък на преподавателите

В официалния отчет на ДРУ през 1907 г.⁵ се посочва, че в общия подготвителен курс, който трае 3 години, обучението по моделиране включва последователно моделиране на орнаменти, на маски и барелефи по гипсови модели и отливането им в гипс, както и отливане от гипс на жива натура. В следващата степен – специалния курс с продължителност две години, вече съществува специализирана подготовка по скулптура. Тя включва следните школи: скулптурна; дървена скулптура; металически изделия; керамични и др. изделия. Във всяка школа се преподават редица дисциплини с широк професионален и общ характер.

В школата по скулптура са включени моделиране на фигури от глина и восък по натура; композиции на паметници, мемориални и декоративни статуи; медали, техника на скулптурните материали; галванопластика; отливане от гипс, цимент, теракота и др.; конференции за изкуството.

В школата по дървена скулптура се преподава моделиране на фигури и орнаменти от натура и рисунки; композиции на мебели, иконостаси и рамки; резба за иконостаси, мебели и др., инкрустация;

⁵ Отчет на държавното рисувално училище за учебната 1896/97 година. С., 1897.

позлатяване на дървени изделия; отливане по различни начини; понятия за стилове, орнаменти и дървени изделия.

В школата за металически изделия специалните предмети са: композиция за всякакви художествено-индустриални изделия от метал, църковни съдове, накити, украшения и филигранни изделия; отливане и приготвяне на различни системи калъпи за галванопластика; галванопластика; отливане на изделия от цинк, никелиране, позлатяване, посребряване и др., понятия за стилове, пластични орнаменти и видове художествено-индустриални изделия от метал; изработване на медали и цизиране.

В школата за керамични изделия е особено подчертана връзката с народната традиция. Тук се моделират от глина и восък фигури, орнаменти, цветя, животни и разни керамични изделия по натура и по рисунки; подражава се на стилове и керамични изделия, преимуществено от източни и български стилове; изучават се техниките на отливане и моделиране в камък, гипс, цимент и теракота, стиловете в керамичното и декоративното изкуство.

Дори от това пунктуално изброяване става ясно, че изготвяйки програмите, Шац следва организационната структура на европейските училища, като я адаптира към традиционните за България изкуства и художествени принципи. Програмите демонстрират неговата широка информираност, висок професионализъм и култура. Неговият най-известен ученик, скулпторът Андрей Николов, отбелязва, че Шац усвоявал с изключителна лекота всяка скулптурна техника, свободно използвайки и камъка, и дървото, и метала, и слоновата кост⁶.

За да оценим реалния му принос, трябва да отбележим, че до този момент кавалетната скулптура няма свои традиции в българското изкуство. През Средновековието и Възраждането тя е свързана изключително с дърворезбата и резбения иконостас. След Освобождението се развиват предимно монументалните форми на възпоменателната скулптура, много от които, създадени по типов проект в чужбина, са изпълнени в духа на класицизма⁷. Затова едва ли ще бъде пресилено да се каже, че именно Шац създава първите кавалетни пластики в Новото българско изкуство и въвежда в скулптурата цяла генерация от таланти автори.

Значението на Шац за възхода на българската скулптура в началото на XX век обаче далеч не се изчерпва с ролята му на преподавател на младите таланти. Успоредно с работата в Рисувалното училище, той изпълнява личните поръчки на княз Фердинанд и официалните поръчки на двореца⁸. Когато през 1896 г. на руския престол трябва да се качи император Николай II, българските художници решават да му подарят голям коронационен албум в знак на признателност за Освобождението на България. Автор на металното тяло на албума е Шац, който в рамките на три месеца е трябвало да изпълни грандиозната задача. И той се справя с изключителна творческа фантазия. Албумът представлява метален обем, висок 220 см, с тегло от 700 кг, отлят от бронз в сплав със сребро. В него са съхранявали над 20 (?) картини от най-известните тогава български художници – Мърквичка, Митов и др. Самият албум е поддържан от фигурите на селяни – българин и македонец, моделирани от Шац. По този начин творбата е отправяла и идеологическо послание, тъй като Македония е останала извън границите на Княжество България. Удивително е, че за извънредно краткия срок Шац е успял така задълбочено да се запознае с българската традиция и да ѝ даде художествен превод. Неговите типажи са изключително физиономично и етнографски правдиви, а скулптурните обеми са покрити със стилизирани орнаменти, изведени от нашите средновековни ръкописи. Албумът е отлят в прочутата бронзолеярна Барбедиен в Париж, която е еталон за качество на металообработването⁹. Творбата е показана за няколко дни в Голямата зала на Народното събрание в София, след което е изпратена за деня на коронацията на Николай II (25.05.1896).

Следващата значима поръчка на княз Фердинанд е портретът на преждевременно починалата му през 1899 г. съпруга Мария-Луиза. Парадният живописен портрет, който представя княгинята като наследница на средновековната българска царска традиция, е изпълнен от Иван Мърквичка, а сложно замислената пластическа рамка е поръчана на Борис Шац. Той умело съчетава български декоративни

⁶ Николов, А. Проф. Борис Шац. // *Завети*, 1934, кн. 4.

⁷ Иванова, В. Към постигането на национален облик в българското монументално изкуство (1878–1918). // *Из историята на българското изобразително изкуство*. Т. 1. С.: БАН, 1976.

⁸ Маринска, Ружа. Борис Шац: Ателие – колекция Светлин Русев: Лектория по българско изкуство. С., 2014.

⁹ Маринска, Ружа. Борис Шац: Ателие – колекция Светлин Русев: Лектория по българско изкуство. С., 2014.

елементи с 20 релефа, изобразяващи представители на различните етнически групи в страната – българи, евреи, турци, гърци, роми. Представени са и скърбящи ангели, както и св. Цецилия – патрон на княгинята. Портретът на Мария-Луиза е включен в експозицията на Световното изложение в Париж през 1900 г., на което и Мърквичка, и Шац получават златни медали.

Овладейл техниката на миниатюрата в релефа, Шац е и един от първите майстори на медала и плакета у нас.

Търсенията на Шац по отношение на характерния български бит продължават и по-късно в серия от теракотени ескизи. Запазените от този период творби показват внимателно и точно моделиране на формите и изключително (почти документално) чувство за достоверност. В тях е постигната стабилна конструкция, физиономична прилика и вярна психологическа характеристика. Независимо от конкретния избор на метал, теракота или камък Шац е овладял напълно материала в неговите пластически възможности. Именно той е и първият скулптор, който поставя сложния проблем за националното своеобразие в българското изкуство, макар и от естетическата гледна точка на XIX век. Тази тематика определено преобладава в неговото творчество до 1899 г. Напълно основателно Андрей Николов убедено го определя като *съживител и обновител на старото българско изкуство*¹⁰.

Характерно за повечето от следосвобожденските художници, в това число и за чужденците Ив. Мърквичка, Ярослав Вешин и Борис Шац, е, че възпроизвеждат с документална точност именно онези страни от живота на етноса, които са запазили непроменен архаичния си характер – трудови и празнични сцени, носии, характерологични образни типове, накити, възрожденска архитектура – те се превръщат във външни знаци на националното своеобразие. Налагането на битовия жанр като официално поддържана от държавата линия до началото на XX век има своите сериозни основания. България задълго остава в лоното на патриархалния бит, а селото се явява носител на традиционните ценности. В този смисъл, битовата тема има не само познавателна, но и патриотична същност, тъй като отразява старинните обичаи, нрави, форми на живот, костюм и т.н. Шац обаче е първият художник от тази генерация (и за дълго време напред), който наред с етнографските мотиви, усвоява пластическия потенциал на старото ни изкуство с неговата декоративност, орнаменти и стилизация.

Творческата дейност на Шац е отразена в доста противоречиви коментари, които варират от абсолютно одобрение до отрицание¹¹. По повод бюста на писателя Иван Вазов, дело на Шац, Ал. Божинов пише: *Гениалното в този бюст е това, че в България той може да минава за бюст на Вазов, в Германия – за бюст на Каприви, в Италия – за бюст на Умберто, а в антропологическите музеи на Монтегаца и Ламброзо за бюст на прочутия разбойник Риналдо Риналдини. Просто не ти се вярва, че скулптурата е достигнала до такова развитие*¹².

Като цяло отзивите отразяват много характерна за България ситуация. В нашето изкуство от началото на XX век тенденциите се сменят много бързо – практически на всяко десетилетие. В новата ни скулптура съжителстват различни явления, които рядко се развиват и изживяват докрай¹³. Изкуството на всяка творческа генерация, започнала иновативно своя път, скоро бива подлагано на критика от следващото поколение. Схващанията на Шац за реализъм, възприети първоначално като съвременни, само няколко години по-късно са атакувани вече като остарели. Това е и ядрото на конфликта му с младия скулптор Марин Василев, назначен в ДРУ за преподавател през 1899 г. Завърнал се от обучение в Прага и Мюнхен и завладян от друг тип пластични проблеми, Марин Василев се противопоставя на системата на Шац, която счита за твърде консервативна. И остава извън стените на институцията за няколко години¹⁴. Самият Шац напуска училището през 1900 г. Показателно е обаче, че само четири години след появата си, ДРУ е отличено със златен медал на Световното из-

¹⁰ Николов, А. Проф. Борис Шац. // *Завети*, 1934, кн. 4, 54.

¹¹ Скоро след заминаването му за Ерусалим, Андрей Протич пише, че: *неговите скулптури не са имали сериозно влияние върху българската кавалетна пластика*. Същата оценка се споделя от Никола Мавродинов в статията „Нашата скулптура“, където за творчеството на Шац се твърди, че е *незначително като обем и едва ли може да влезе в историята на изобразителното ни изкуство*.

¹² Божинов, Ал. Минали дни. С., 1958, 32–34.

¹³ Иванова, Сл. Първите в новата българска скулптура – Борис Шац, Жеко Спиридонов и Марин Василев. С.: Национална художествена галерия.

¹⁴ Пак там.

ложение в Париж за *целесъобразна организация*, етюди и свободни работи на своите студенти, през 1904 г. получава златен медал в Сен Луи, а през 1905 г. – най-високата награда “Grand Pris” на изложението в Лиеж. Отново през юбилейната 1900 г. представителят на „Екол де боз ар“ в Париж, г-н Либерола търси помощта на ръководството на ДРУ в областта на методологията на преподаване по рисуване. През 1901 г. всички преподаватели от училището получават от френското Министерство на просвещението статута на „офицери на Академията“ и съответната грамота с академически палми¹⁵. Изброените награди не просто доказват формално авторитета на ДРУ като бързо развиваща се институция, но и създават връзката между художественото образование у нас и международните стандарти за професионалния статут на художника.

С началото на века започва нов етап от житейската и творческата съдба на Шац. През 1901 година той взема участие в първия Международен конкурс, проведен в България за Паметника на цар Освободител в София. Конкурсът е спечелен от италианския скулптор Арнолдо Дзоки. Запазена е обаче снимка на ескиза на Шац, който включва според програмата на конкур образи на български опълченци. През 1904 година Шац поема последната голяма поръчка от княз Фердинанд – да бъде комисар на българското представяне на Световното изложение в Сейнт Луис, САЩ. На изложбата той показва и последната си композиция, посветена на националната ни история – скулптурната група „Борбата на християнството с исляма“. Творбата му се отличава с разказвателност и интерес към детайла и поставя твърде сложни за решаване в скулптурата тематични проблеми.

През 1905 година Шац окончателно напуска България и се отправя към следващата си мисия, с която от тук нататък ще бъде свързана съдбата му – откриването на художественото училище Бецалел в Ерусалим. Мечтата за възраждането на Израел и на еврейската култура и изкуство се превръща в следващата кауза на този дееспособен и благороден човек. В исторически план се оказва, че годините, прекарани в България са един от най-ползотворните за него. Независимо от преживените трудности, Шац е запазил хубав спомен за страната ни, която по сведения на неговият син Бецалел, считал за своя втора родина. По тази причина семейството му организира ретроспективната му изложба през 1934 година в София, като дарява част от творбите на Националната галерия.

Забележителната личност на Борис Шатц като талантлив скулптор, организатор и педагог добива мащаб именно контекста на художествения живот от неговото време, където нито едно важно културно събитие не се случва без енергичната му намеса. Именно неговите усилия да утвърди моделирането, като една от най-важните дисциплини на художественото образование довеждат по-късно и до създаването на специалността „Скулптура“ в НХА. Когато Шац приключва житейския си път през 1932-ра година, българското изкуство е изминало дълго развитие, на смяна на идеи и конфликти между направленията и генерациите. Отдавна е отхвърлен академизмът на “реалната школа”, спечелила пристрастията на художника, но неговата личност неизменно остава сред най-значимите представители на новата ни скулптура.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Божинов, Ал.** Минали дни. София, 1958. [**Bozhinov, Al.** Minali dni. Sofia, 1958.]
2. **Божков, Ат.** Българската художествена академия. София, 1962. [**Bozhkov, At.** Balgarskata hudozhestvena akademia. Sofia, 1962.]
3. **Бошев, Николай.** Катедра „Скулптура“ на НХА между традиция и бъдеще. Редове от биографията на катедрата. София: НХА, 2011. [**Boshev, Nikolay.** Katedra “Skulptura” na NHA mezhdu traditsia i badeshte. Redove ot biografiyata na katedrata. Sofia: NHA, 2011.]
4. **Бояджиева, Д.** Скулпторът Борис Шатц. // *Изкуство*, 1955, № 3. [**Boyadzhieva, D.** Skulptorat Boris Shatts. // *Izkustvo*, 1955, № 3.]
5. **Гезенко, Ваня.** Борис Шатц. Писма от България. // *La Estreya*, бр. 5, 2001. [**Gezenko, Vanya.** Boris Shatts. Pisma ot Balgaria. // *La Estreya*, br. 5, 2001.]
6. **Гезенко, Ваня.** Борис Шатц вае Левски като апостол и мъченик. // „24 часа“, 04.04.2012. [**Gezenko, Vanya.** Boris Shatts vae Levski kato apostol i machenik. // “24 chasa”, 04.04.2012.]
7. **Иванова, В.** Към постигането на национален облек в българското монументално изкуство (1878–1918). // *Из историята на българското изобразително изкуство*. Т.1. София: БАН, 1976. [**Ivanova, V.** Kam postiganeto na natsionalen oblek v balgarskoto monumentalno izkustvo (1878–1918). // *Iz istoriyata na balgarskoto izobrazitelno izkustvo*. T.1. Sofia: BAN, 1976.]

¹⁵ **Божков, А.** Цит. съч.

- na natsionalen oblek v balgarskoto monumentalno izkustvo (1878–1918). // *Iz istoriyata na balgarskoto izobrazitelno izkustvo*. T. 1. Sofia: BAN, 1976.]
8. **Иванова, Слава.** Първите в новата българска скулптура – Борис Шац, Жеко Спиридонов и Марин Василев: Каталог. София: НХГ, 2007. [**Ivanova, Slava.** Parvite v novata balgarska skulptura – Boris Shats, Zheko Spiridonov i Marin Vasilev: Katalog. Sofia: NHG, 2007]
9. **Кънчев-Иванов, Иван.** Борис Шац – първият в новата българска скулптура от керамика. // *Проблеми на приложните и изящните изкуства*. Докторантски конференции. Сборник доклади 2009, София: НХА, 2012. [**Kanchev-Ivanov, Ivan.** Boris Shatts – parviyat v novata balgarska skulptura ot keramika. // *Problemi na prilozhnite i izyashnite izkustva*. Doktorantski konferentsii. Sbornik dokladi 2009. Sofia: NHA, 2012]
10. **Маринска, Ружа.** Борис Шац: Ателие – колекция Светлин Русев: Лектория по българско изкуство. София, 2014. [**Marinska, Ruzha.** Boris Shats: Atelie – kolektsia Svetlin Rusev: Lektoria po balgarsko izkustvo. Sofia, 2014]
11. **Михалчева, И.** Студия за художничката Естир Слепян. // *Известия на Института за изобразителни изкуства*. Книга втора. София: БАН, 1958, 163–186. [**Mihalcheva, I.** Studiya za hudozhnichkata Estir Slepyan. // *Izvestiya na Instituta za izobrazitelni izkustva*. Kniga vtora. BAN, Sofiya, 1958, 163–186.]
12. Националната художествена академия 1896–2016. София, 2016. [Natsionalnata hudozhestvena akademia 1896–2016. Sofia, 2016.]
13. **Николов, А.** Проф. Борис Шац. // *Завети*, 1934, кн. 4. [**Nikolov, A.** Prof. Boris Shats. // *Zaveti*, 1934, kn. 4]
14. Отчет на държавното рисувално училище за учебната 1896/97 година. София, 1897. [Otchet na darzhavnoto risuvalno uchilishte za uchebnata 1896/97 godina. Sofia, 1897.]
15. **Zalmona, Yigar.** Boris Schatz: The Father of Israeli Art. Jerusalem: The Israel Museum.